

De hermeneutiek van Vaticanum II

In *Porta fidei*, het Motu proprio (= Apostolische brief "eigener beweging" door de Paus geschreven), waarmee de Heilige Vader Benedictus XVI een "Jaar van het geloof" aankondigde en dat hij op 11 oktober 2012 geopend heeft, komt ook het Tweede Vaticaans Concilie ter sprake. Niet toevallig. Want niet alleen werd op die dag precies 50 jaar geleden het Concilie door de Zalige Paus Johannes XXIII met zijn vermaarde toespraak *Gaudet Mater Ecclesia* plechtig geopend. Het Tweede Vaticaans Concilie zelf zou juist ook een impuls zijn om het onveranderlijke geloof voor de hedendaagse mens toegankelijker te maken. Een vrucht van dit Concilie is bijv. de *Catechismus van de Katholieke Kerk* die precies 30 jaar na het Concilie in 1992 uitgegeven werd. Daarom is het Tweede Vaticaans Concilie naar de woorden van de Zelig Johannes Paulus II in zijn Apostolische Brief *Novo millennio ineunte* van 6 januari 2001 een "kompas (Latijn: *index*), waarop we kunnen vertrouwen, om ons te oriënteren bij het begin van deze eeuw". Benedictus XVI maakt zich deze woorden van zijn voorganger in het Motu proprio *Porta fidei* eigen, voegt er evenwel een belangrijke conditie aan toe: "Wanneer (Latijn: *si*) we het (= Concilie) met behulp van de goede hermeneutiek lezen en ontvangen, dan kan het een grote kracht zijn voor de steeds noodzakelijke vernieuwing van de Kerk en steeds meer tot een dergelijke kracht worden" (*Porta fidei*, nr. 5). Het Concilie is dus naar Benedictus XVI alleen dan een "kompas" voor onze oriëntering, *mits* wij de "goede hermeneutiek" van het Concilie hanteren. Wat bedoelt de Paus daarmee?

Het woord "hermeneutiek" is van het Grieks afkomstig en heeft betrekking op alles wat met het verstaan van teksten te maken heeft. Het gaat de Paus dus om het goed verstaan van de teksten van Vaticanum II. Het Concilie heeft in totaal 16 documenten uitgevaardigd: vier constituties, negen decreten en drie verklaringen. Reeds deze verschillende genres van teksten is voor de hermeneutiek, voor hun verstaan, niet onbelangrijk. Eveneens van cruciaal belang voor de hermeneutiek van Vaticanum II is zijn doelstelling. Het Concilie wilde - naar de uitspraken van de beide conciliepausen Johannes XXIII en Paulus VI - een *pastoraal* concilie zijn. Dit in de kerkgeschiedenis uitzonderlijke genre van het Concilie en de daarmee verbonden pastorale doelstelling werden tijdens de concilievergaderingen, vooral in de tweede helft van het Concilie, zelfs nog duidelijker. Het pastorale karakter van deze kerkvergadering betekende vooral dat de Concilievaders geen nieuw dogma wilden afkondigen of veroordelingen uitspreken, maar veeleer op positieve wijze de aloude onveranderlijke geloofsleer van de Kerk, haar geloofsschat (*depositum fidei*) met het oog op het denken en de vragen van de hedendaagse mens op een nieuwe wijze verkondigen. Van daaruit zouden ook oude vormen en benaderingen van de kerkelijke discipline aan een herziening onderworpen worden. Te denken valt bijv. aan de vernieuwing van de liturgie als viering van het hele volk van God, van priesters en gelovigen samen, dat een actieve deelname van alle gelovigen en de vereenvoudiging van riten tot gevolg had; de verhouding van het ministeriële

priesterschap van de gewijde ambtsdragers en het gemeenschappelijk (algemeen) priesterschap van alle gelovigen op grond van hun doopsel en vormsel; de verhouding van de Paus en het bisschoppencollege en daarmee samenhangend de verhouding van de universele Kerk en de particuliere kerk; de verhouding van de Heilige Schrift (de openbaring) met de traditie; de betrekkingen van de Rooms Katholiek Kerk met de niet katholieke kerken en kerkelijke gemeenschappen (oecumene); de relatie van de Rooms Katholieke Kerk met de niet christelijke godsdiensten; de nieuwe positiebepaling van de Katholiek Kerk met de moderne democratische staat. Het ging het Concilie bij haar pastorale doelstelling en hervormingen in principe erom "in harmonie met het oude nieuwe schatten naar voren" te halen (*Dignitatis humanae*, art. 1). Aldus vatte Paus Johannes XXIII de doelstelling van het Concilie bij diens opening als volgt heel bondig samen: "Het 21. Oecumenisch Concilie ... wil de katholieke leer in haar geheel, onverminderd en niet verwrongen doorgeven, die, ondanks moeilijkheden en tegenspraak, als een gemeenschappelijk erfgoed der mensheid is geworden. ... Wij hebben echter niet alleen de plicht deze kostbare schat te bewaren, alsof wij ons alleen met het verleden bezighouden, maar wij moeten ons thans moedig en zonder vrees aan het werk zetten, dat door onze tijd wordt vereist, door verder te gaan op de weg, die de Kerk bijna twintig eeuwen gegaan is. ... De substantie zelf van het Geloof of de waarheden van onze eerbiedwaardige leer dienen onderscheiden te worden van de wijze waarop zij geformuleerd worden, waarbij men echter dezelfde zin en betekenis moet behouden. ..." Johannes XXIII maakt hier op het onderscheid opmerkzaam tussen de substantie van het geloof, die altijd hetzelfde blijft, en de formulering van het geloof. De substantie is onveranderlijk, de wijze van formulering daarentegen afhankelijk van de tijd en daarmee veranderlijk.

Het grote programma van Vaticanum II was daarom een "bij de dag, bij de tijd brengen" van de Kerk en haar geloof. Het ging om een toewenden van de Kerk naar de moderne samenleving, daarbij tevens gebruik makend van de positieve ervaringen en vruchten van de bijbelse, liturgische en oecumenische ervaringen van de 20ste eeuw. Het Italiaans woord voor dit "bij de dag/bij de tijd brengen" heet "aggiornamento", een woord dat Johannes XXIII in verband met de aankondiging van de herziening van het Kerkelijk Wetboek gebruikte. Duidelijk was dat dit "bij de dag/bij de tijd brengen" van de Kerk moest gebeuren door een herbronning, d.w.z. een putten uit de bronnen van de traditie. Omdat met name Franse theologen voor deze herbronning pleitten, wordt dit met het Franse woord "ressourcement" (herbronning) aangegeven. Naast de leeruitspraken van de Pausen en de concilies in de loop der geschiedenis zouden het met name de Heilige Schrift en de Kerkvaders zijn, uit wier rijke theologische en spirituele gedachten Kerk en geloof nieuwe kracht zouden putten. Vernieuwing van de Kerk dus door trouw aan de traditie. Dat was het programma van Vaticanum II. Het eerste - *aggiornamento*, het "bij de dag brengen" van de Kerk - was het doel, het tweede - *ressourcement* - het middel om dit doel te bereiken.

In dit streven "in harmonie met het oude nieuwe schatten naar voren" te halen traden al tijdens het Concilie twee richtingen onder de Concilievaders (en hun theologische raadgevers [adviseurs en periti]) naar voren: een behoudende minderheid en een vooruitstrevende meerderheid. Het is met name aan Paus Paulus VI, die het Concilie in zijn beslissende fase leidde en voltooide, te danken dat beide richtingen met elkaar verenigd werden. Dit gebeurde niet zelden door compromissen. De teksten van Vaticanum II zijn op grote schaal compromisteksten. Dit moet geen tegenspraak zijn, zolang de verschillende posities, die daarin worden geformuleerd, samen gelezen worden. Ze dienen zo verstaan te worden dat zij elkaar niet uitsluiten, maar elkaar aanvullen, dus in hun complementariteit gezien worden. Het gaat dus ook in dit opzicht om een belangrijk aspect van de hermeneutiek van Vaticanum II, van het verstaan van zijn teksten.

Als voorbeeld zou ik Artikel 10 van *Lumen gentium*, de Constitutie over de Kerk, willen aanvoeren. Daar is sprake van het ene priesterschap van Christus, waaraan zowel de gewijde ambtsdragers als ook alle gedoopten deelhebben, maar wel ieder op zijn wijze. De gewijden nemen er anders aan deel dan de gelovigen op grond van hun doopsel en vormsel. De tekst van Artikel 10 spreekt van het ministeriële ofwel hiërarchische priesterschap van de gewijde ambtsdragers en het gemeenschappelijk ofwel algemeen priesterschap van alle gelovigen. Het Concilie benadrukt de eenheid en complementariteit van beiden in het ene priesterschap van Christus, daarbij echter tevens in een bijzin eraan herinnerend dat het priesterschap van de gewijde ambtsdragers zich niet alleen gradueel, maar ook in wezen van het gemeenschappelijk priesterschap van de gedoopten onderscheidt. De betreffende zin – bestaande uit een hoofd- en een bijzin – vormt een compromisformule, die twee theologische zienswijzen met elkaar verbindt. Wie het ene ten koste van het andere verwaarloost of zelfs loochent, komt in een ketterij terecht.

Wat al tijdens het Concilie in de kiem aanwezig was, namelijk twee theologische posities, ontwikkelde zich na het Concilie tot een systeem, namelijk tot een stelselmatige interpretatie van de teksten van Vaticanum II in de zin van de behoudende minderheid aan de ene en de vooruitstrevende meerderheid aan de andere kant. Omdat de meerderheid al tijdens, maar vooral na het Concilie het interesse ook van de media had, kon deze laatste zich doorzetten. In zijn programmatische toespraak enkele maanden na zijn aantreden tot de Romeinse Curie van 22 december 2005 noemde Paus Benedictus XVI de laatste manier van lezen van de Concilieteksten de "hermeneutiek van de discontinuïteit", van de breuk met de 2000-jarige traditie van de Kerk. De Paus schetst deze ontwikkeling, die in de jaren na Vaticanum II grote schade aan de Kerk en haar geloof heeft toegebracht, met de volgende woorden: "De hermeneutiek van de discontinuïteit heeft het risico een breuk tussen de voor-Conciliaire en de na-Conciliaire Kerk. Haar vertegenwoordigers stellen, dat de Concilieteksten op zich niet werkelijk de geest van het Concilie tot uitdrukking brengen. Zij zijn een

resultaat van compromissen, die gesloten werden om de eenheid te herstellen, waarbij vele oude en intussen nutteloze zaken meegesleept werden en weer opnieuw bevestigd moesten worden. In deze compromissen komt echter niet de ware geest van het Concilie te voorschijn, maar het elan voor het nieuwe, dat in de teksten vervat ligt. Alleen in dit nieuwe elan ligt de ware geest van het Concilie en hier moet men op aansluiten en op die manier voortgaan. Alleen omdat de teksten de ware geest van het Concilie en zijn nieuwheid slechts onvolledig tot uitdrukking brengen, zou het noodzakelijk zijn moedig aan deze teksten voorbij te gaan en nieuwe ruimtes te zoeken, die de diepere, maar ook niet scherp omschreven doelstellingen van het Concilie tot uitdrukking brengen. Met één woord, men moet niet de Concilieteksten, maar haar geest volgen.”

De vertegenwoordigers van de hermeneutiek van de discontinuïteit van Vaticanum II hoopten en deden er alles aan om de positie die op het Concilie niet tot volledige ontplooiing kwam, namelijk die van een vooruitstrevende meerderheid, en die door compromisformules met het oog op de toestemming van een behoudende minderheid verzwakt zijn, in de tijd na het Concilie, in de tijd dus van zijn verwezenlijking, zich zou doorzetten in het kerkelijk leven. Men las dus de Concilieteksten eenzijdig en niet meer in hun complementariteit, d.w.z. als uitspraak van het authentieke leergezag, dat het Concilie is. Door deze hermeneutiek van de discontinuïteit, zonder rekening te houden met de traditie, werd het Concilie in zijn geheel misverstaan en in de tijd na de grote kerkvergadering als gevolg daarvan in veel opzichten verkeerd in praktijk gebracht. Men beriep zich op een vermeende “geest” van het concilie en zag over het hoofd of wilde niet waar hebben dat de ware geest van het Concilie niet los te maken is van zijn teksten als uitspraken van het hoogste authentieke leergezag van de Kerk.

Deze hermeneutiek van de discontinuïteit kreeg nog een bijzonder impuls doordat ze – zoals al opgemerkt – de media aan haar kant had. Daarop wees Benedictus XVI eveneens in zijn toespraak van 22 december 2005. Hij zei: “Deze (de hermeneutiek van de discontinuïteit) heeft niet zelden de medewerking van de massamedia en ook een deel van de moderne theologie heeft hier gebruik van gemaakt.” In een toespraak, die Benedictus XVI op 15 februari 2013 voor de clerus van Rome gehouden heeft, ging hij daar nog wat dieper op in. Hij maakte er verschil tussen het “Concilie van de Vaders” (bedoeld zijn de concilievaders) en het “Concilie van de media”:

“Er bestond het Concilie van de Vaders, het ware Concilie, maar er was ook het Concilie van de media. Dit was bijna een Concilie op zichzelf en de wereld heeft het Concilie langs deze weg waargenomen, langs de media. Dus het Concilie dat meteen en effectief het volk bereikt heeft, was het Concilie van de media, niet dat van de Vaders. En terwijl het Concilie van de Vaders zich gerealiseerd heeft binnen het geloof ... heeft het Concilie van de journalisten

zich natuurlijk niet binnen het geloof gerealiseerd maar binnen de categorieën van de media van vandaag, dit wil zeggen buiten het geloof, met een onderscheiden hermeneutiek. Het was een politieke hermeneutiek: voor de media was het Concilie een politieke strijd, een strijd om macht tussen verschillende stromingen in de Kerk. Het was evident dat de media positie zouden innemen voor dat gedeelte dat hen het meest passend leek met hun wereld. Er waren er die probeerden de Kerk te decentraliseren, de macht voor de Bisschoppen en vervolgens, door middel van het 'Volk van God', de macht voor het volk, de leken. ... En zo ook voor de liturgie: zij waren niet geïnteresseerd in de liturgie als geloofsdaad maar in iets waar men dingen doet die verstaanbaar zijn, een activiteit van de gemeenschap, een profaan iets. ... De Sacraliteit moest dus beëindigd worden, profanatie ook van de eredienst: de eredienst is geen eredienst maar een handeling van het samen-zijn, van de gemeenschappelijke participatie en zo ook participatie als activiteit. Deze vertalingen, deze banaliseringen van het idee van het Concilie zijn zeer hevig geweest in de praktijken van de toepassingen van de liturgische hervorming. Deze praktijken zijn ontstaan in een visie op het Concilie die buiten de eigen leessleutel van het Concilie ligt, buiten het geloof." De hermeneutiek van de discontinuïteit, gesteund en bevorderd door het "Concilie van de media" is mede de oorzaak, zo niet de hoofdoorzaak van de geloofs- en kerkcrisis van na Vaticanum II.

De oplossing van deze crisis ligt in dat, wat Paus Benedictus XVI in het Motu proprio *Porta fidei* de "goede hermeneutiek" van het Tweede Vaticaan Concilie noemt. De enig juiste leeswijze van de 16 documenten van Vaticanum II is naar Paus Benedictus XVI de "hermeneutiek van de hervorming in continuïteit". Het gaat om een hermeneutiek die zowel discontinuïteit als ook continuïteit, dus breuk met het verleden aan de ene kant en het bewaren van de traditie aan de andere kant behelst. Dit geldt hoofdzakelijk voor die teksten van Vaticanum II die een brug willen slaan tussen de Kerk en de wereld, tussen geloof en moderne tijd, dat het hoofddoel van het Concilie was. Daartoe behoren de pastoraalconstitutie *Gaudium et spes* (over de Kerk in deze wereld) het decreet *Inter mirifica* (over de sociale communicatiemiddelen), en de twee verklaringen *Dignitatis humanae* (over de godsdienstvrijheid) en *Nostra aetate* (over de niet-christelijke godsdiensten).

Alleen het samenspel van discontinuïteit en continuïteit voert tot echte hervorming, tot ware vernieuwing. Dit is geen tegenspraak, als men rekening houdt met de verschillende niveaus van dat samenspel, zoals de Paus dit verwoordt. Het geloof is het ene niveau, de vertaling van dit geloof op nieuwe kerkelijke en maatschappelijke ontwikkelingen, die het Concilie "tekenen des tijds" noemt, het andere. Wat betreft het geloof, haar substantie, zoals Johannes XXIII in zijn toepspraak bij de opening van Vaticanum II verwoordde (zie boven), zo is er continuïteit. Discontinuïteit betreft de antwoorden van het

geloof, van geloofsprincipes op veranderde kerkelijk-maatschappelijke omstandigheden. Benedictus XVI vat deze in drie punten samen: 1. de verhouding van het geloof en de moderne wetenschappen; 2. de verhouding tussen de Kerk en de moderne (democratische) staat, een staat waarin de burgers tot diverse religies en ideologieën behoren; 3. de verhouding van de Kerk tot de niet-christelijke godsdiensten in verband met de tolerantie. Het gaat hier om omstandigheden die van een concrete historische situatie afhangen, die niet de substantie van het geloof raken, maar waarop principiële beslissingen vanuit het geloof toegepast worden. Zo kon de Kerk bijv. haar verhouding met de moderne staat opnieuw bepalen en vaststellen dat de staat zich niet met godsdienst moest bemoeien of een of andere godsdienst mag bevoorrechten ten koste van andere godsdiensten en overtuigingen. De mens mag niet gedwongen worden tot een bepaalde godsdienst. Wanneer in de verklaring *Dignitatis humanae* sprake is van godsdienstvrijheid, dan is daarmee de vrijheid van elke dwang bedoeld bij de geloofsact als zodanig, maar tevens de vrijheid de godsdienst die men aanhangt publiekelijk te belijden en vanuit zijn godsdienstige overtuigen te handelen. Tegelijk echter beklemtoont Vaticanum II dat de mens niet vrij is die godsdienst die bij hem past of een godsdienst op maat te kiezen. Het Concilie is verre van om een recht op dwaling te proclameren. Alleen de waarheid heeft een recht op bestaan, niet de dwaling. Elk indifferentisme en relativisme wijst het Concilie strikt af. De volheid van de waarheid bestaat in de Katholieke Kerk, aldus Vaticanum II. Zowel wat de vrijheid van de geloofsact als ook wat de morele verplichting van elke mens om de waarheid te zoeken en haar aan te hangen betreft, ligt het Concilie volledig in de lijn, in continuïteit met de traditie. Wat evenwel haar positie naar de staat toe betreft, zo laat Vaticanum II een discontinuïteit met het verleden zien. Deze breuk betreft evenwel niet het niveau van het geloof, maar het niveau van de kerkelijke sociale leer, in zoverre de Kerk door Vaticanum II haar leer omtrent de functie en de taken van de staat nieuw bepaald heeft.

Wie de teksten van het Concilie in deze optiek van deze "goede hermeneutiek" leest en verstaat, die stelt vast dat de Kerk ondanks vernieuwingen haar geloof en haar identiteit bewaard heeft. De Kerk is ook na Vaticanum II dezelfde ene, heilige, katholieke en apostolische Kerk. Alleen in het genoemde samenspel van continuïteit en discontinuïteit op verschillende niveaus geschiedt echte hervorming in trouw aan de traditie. Als de teksten van Vaticanum II zo worden geïnterpreteerd en in praktijk gebracht, kan het Concilie inderdaad een "grote kracht zijn voor de steeds noodzakelijke vernieuwing van de Kerk en steeds meer tot een dergelijke kracht worden" (*Porta fidei*, nr. 5).

Dr. G.P. Weishaupt, vicaris

[De auteur is priester van het bisdom Roermond, gerechtsvicaris (officiaal) van het bisdom 's-Hertogenbosch, diocesane rechter van het bisdom Roermond, rechter bij de interdiocesane strafrechtbank in Utrecht, docent Kerkelijk Recht en Latinist bij Radio Vaticaan.]